

THE HUMAN CAPITAL AS A FACTOR FOR PROSPERITY AND MAJOR PROBLEMS BEFORE ITS DEVELOPMENT IN BULGARIA

NEVSE ARNAUD¹

ЧОВЕШКИЯТ КАПИТАЛ КАТО ФАКТОР ЗА ПРОСПЕРИТЕТ И ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ ПРЕДИ НЕГОВОТО РАЗВИТИЕ В БЪЛГАРИЯ

НЕВСЕ АРНАУД

Abstract

The report analyzes the main characteristics of human capital in Bulgaria. The tendencies for negative natural and mechanical population growth are stable; the aging of the population is deepening.

This report includes an analysis of the current problems related to the development of human capital in Bulgaria, as well as their impact on the overall economic development in Bulgaria. The report also identifies perspectives and perspectives on addressing these issues directly related to human capital.

Keywords: *the human capital of Bulgaria, demographic problems, economic growth, education as a factor for human capital*

JEL Codes: *E24, O15*

Въведение

По смисъла на класическата политическа икономия трудът е фактор на производството с особено значение. Икономическата теория разглежда този фактор многоаспектно – като жив и овеществен, прост и сложен и т.н. Носител на труда е човекът-труженик. Той може да бъде с различни умствени и физически възможности, с различна мотивация за труд и т.н.. Именно богатата нюансираност на фактора труд и разнообразието на свойства на носителите на този труд – работниците и предприемачите дава основание да се говори за човешки капитал. Под това понятие се разбира цялото многообразие от елементи, присъщи на физическите носители на фактора труд по смисъла, който са му давали класиците (Лулански, П., 1997).

В наши дни човешкият капитал се разглежда предимно като ключов фактор за конкурентоспособността не само на равнище компании, но също така в национален и международен план. Може и трябва да се разглежда като ключов фактор за развитие и просперитет във всяка страна, като ресурс, който се превръщат във фактор за просперитет (Казаков, Ат., 2010).

Според множество направени проучвания Р. България води класациите по най-бързо застаряваща и намаляваща нация не само в рамките на Европейския съюз, но и в света. В този контекст наличието на човешки ресурси и подходяща квалификация са два фактора, чието въздействие ще има нарастващо значение за развитието на страната. Същевременно устойчивостта на човешкия капитал е неизменна предпоставка за икономическо развитие и просперитет през 21-ви век, а в средносрочна перспектива може да се въздейства върху него чрез образованието – както формално, така и неформално (Георгиев, Я. & Трифонова, М., 2013). Поради тази опасност държавната ни политика би следвало да бъде насочена към създаване на по-благоприятни условия за

¹ Student at Faculty of Economics, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria, email: nesi111@abv.bg

устойчивото развитие на човешкия капитал, черпейки опит от добрите европейски практики. В унисон с европейските социални политики все по-често започва да се използва и човешкия капитал на хората с увреждания, в резултат на което се прие специален закон необходим за развитието на социалното предприемачество (Parvanov, P., Krastev, V., Atanasova, I., 2018).

Развитието на човешкия капитал в условията на конкурентна пазарна икономика, е основният фактор за преодоляване на бедността. Тъй като Р. България е най-бедната страна в ЕС, нашата хипотеза е, че тя би трябвало да бъде и страната с най-слабо развитие на човешкия капитал. Потвърждаването на тази теза, както и формулирането на някои съображения, свързани с преодоляването на тази слабост на българската икономика е основната задача (Василев, Б., 2000).

Настоящият доклад представя едно възможно виждане относно концепцията за човешкия капитал, което помага да се разбират и управляват съвременните процеси на развитие.

Целта на разработката е да систематизира и критично обследва проблемната база на процеса на развитие на човешкия капитал от гледна точка на икономическия растеж.

1. Същност и характеристика на понятието човешки капитал

С възникването на класическата икономическа теория през 18 век се заражда и теорията за човешкият капитал. Първоначалното натрупване на индустриален капитал води и до развитието на социално познание, оказало съществено влияние при развитието на икономическата наука. Първоначално връзката между инвестицията във физически капитал и вложенията на икономически ресурси за повишаване квалификацията на работната сила се прави от Адам Смит в "Богатството на народите" (Smith, A., 2003). Според него "когато се съоръжава някаква скъпа машина, обикновено се разчита, че по-голямото количество работа, която тя ще изпълни, докато се износи, ще възстанови изцяло капиталът, изразходван за нея поне според критерият за нормалната печалба. Човешкият капитал е израз на въздействието върху първоначалния човешки материал, с което се постига ново качество на труда като фактурна услуга. Всяко такова въздействие умножаващо човешките сили, развива опита и променя производителността. Т.е. когато се погледне на човека през призмата на настъпилите в него изменения, в резултат на целенасочените въздействия, той само привидно е същият, но в икономически смисъл това вече не е така. Той има нови качествени характеристики и свойства - натрупаните познания, опитът и променената квалификация в съчетание с носителя на тези нови свойства вече е човешки капитал (Казаков, Ат., 2010). Спорно е, но ние приемаме за човешки капитал дори зародишът на определена фаза от неговото развитие.

Съществуват различни концепции за същността и съдържанието на понятието „човешки капитал“. Много български и чуждестранни изследователи, които се занимават с проблемите пред неговото развитие, са склонни да поставят знак на равенство между понятията „човешки капитал“ и „социален капитал“. Една от причините за склонността към подобна еквивалентност е, че доста често човешките ресурси в рамките на националната икономика се разглеждат единствено и само от макроикономическа гледна точка като един от основните видове производствени ресурси и фактори, наред с труда, земята, капитала, предприемаческата инициативност и информацията.

От икономическа гледна точка, капиталът може да се разглежда като категория, свързана с придобиването в резултат на инвестиране на материални, нематериални или финансови активи, които с течение на времето пораждат поток от приходи (<http://trudipravo.bg/kompyutarni-produkti-epi/kompyutarni-informacionni-produkti-epi/epi->

trud-i-sotzialno-osiguryavane/podbrani-statii/1094-za-znachenieto-na-investitziite-v-choveshkiya-kapital). Човешкият капитал се разглежда като съвкупността от личните качества, знания, компетентности и умения“ на всеки един индивид, работещ в дадена организация или икономика. Процесът свързан с неговото създаване е сложен и продължителен, като вложените средства се очакват да се възвърнат в един продължителен период от време, през който въздействието на множество фактори и условия могат да му окажат негативно или благоприятно влияние. Тук се крият и рисковете, свързани с реализираните инвестиции и очаквания бъдещ доход от хората, въз основа на полученото образование, усвоени компетентности и компетенции.

Човешкият капитал е смятан за един от основните фактори, влияещ върху производството, който може да повиши ефективността, производителността и иновациите, допринасяйки значително за икономическия растеж на микро и макро ниво (Симеонова-Ганева, Р., 2005, стр. 27-39). Също така човешкият капитал може да се приеме като движеща сила, мощен катализатор при преодоляването на икономическите колебания и основен компонент за изграждането на устойчиво развитие в дадена държава. Човешкият капитал е основен източник за благоденствието на икономиката. (Казаков, Ат., 2010).

2. Основни проблеми пред развитието на човешкия капитал в България

2.1. Преглед на текущите демографски и икономически тенденции по отношение на човешкия капитал в България

Основните тенденции, характеризиращи демографската промяна, на която България е свидетел са застаряването и отрицателният естествен прираст. Ако се вгледаме по внимателно ще разкрием дълбоко вкоренени процеси, които оказват до известна степен влияние и затрудняват страната в опитите ѝ да създаде стабилно икономическо развитие (Георгиев, Я. & Трифонова, М., 2013).

Към 31 декември 2018 г. населението на България е 7 000 039, което представлява 1.4% от населението на Европейския съюз. В сравнение с 2017 г. населението на страната намалява с 49 995 души. През 2018 г. в страната са регистрирани 62 197 живородени деца и в сравнение с предходната година броят им намалява с 1 758 деца. Броят на умрелите през 2018 г. е 108 526 души, а коефициентът на обща смъртност - 15.4‰. Спрямо предходната година броят на умрелите намалява с 1 265 (НСИ, 2018).

Според НСИ приблизително 70% от този спад, или около 390 000 души, се дължи на негативната тенденция в естествения прираст (повече смъртни случаи, отколкото раждания), а останалите 30% се приписват на външната миграция, изчислявана на около 175 000 души (Преброяване на населението на Република България - окончателни данни, 2011).

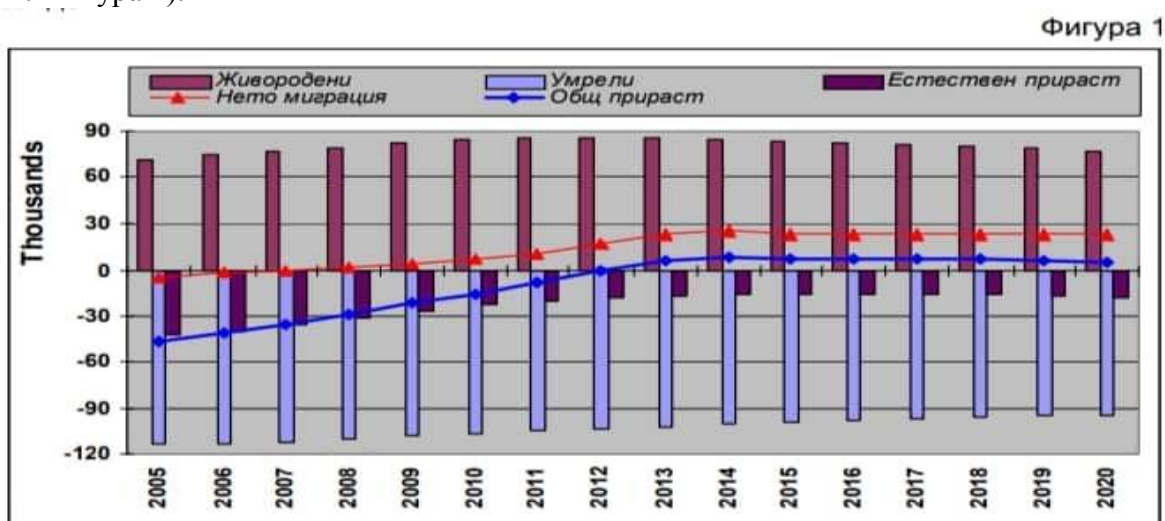
Статистически погледнато това твърдение, без съмнение е правилно, но отрицателният ръст на населението е резултат също така и от профила на емигрантите. Това, което е индикирано в много изследвания относно склонността към миграция, е видно и от регистрите, съдържащи данни за българските граждани, официално сменили местоживеенето си в друга страната. Половината от тях са на възраст между 20 и 39 г., жените са повече от мъжете с 10% (Национална демографска стратегия на Република България 2012-2030).

Освен добре познатите икономически последици (отлив на опитна работна ръка и „изтичане на мозъци“), емиграцията има дългосрочно негативно действие и върху възпроизводството на населението. Емиграцията на жени в детеродна възраст води до по-ниски нива на раждаемост в бъдеще и не може да контра-балансира или поне да се

сметчи спада в населението – този факт широко пренебрегван в много официални документи (Преброяване на населението и жилищния фонд в България, 2011).

По-важен е фактът, че този спад, наблюдаван в рамките на по-малко от само три десетилетия, отрежда на България мястото на най-бързо демографски смалваща се страна-членка на ЕС от 2000 г., надмината в този дванадесетгодишен период само два пъти от Латвия. Евентуално намаляването на броя на населението е свързано и с детската смъртност, от което страната е на второ място в ЕС след Румъния в последното десетилетие. С настъпващите демографски промени могат да подтиснат икономическия растеж и така да застрашат по-нататъшното сближаване на доходите в рамките на ЕС (Естествен прираст на населението, Евростат, 2000-2011).

Необходимо и възможно е да се постигне забавяне на темповете на намаляване на броя на населението на България с тенденция към стабилизирането му в дългосрочен план на равнище около 7.5 млн. човека и осигуряване на високо качество на човешкия капитал, включващ хората с тяхното здравословно състояние, способности и умения (вж. Фигура 1).

Източник: https://www.iki.bas.bg/RePEc/BAS/ecbook/B_strategy.pdf

Тук не се разглежда въпроса за промяна на модела на възпроизводство на населението, а за процеси, които могат да бъдат повлияни от ускореното развитие на икономиката в резултат от стратегия за отложени раждания на родители без работа или с ниски доходи, висока детска смъртност, висока преждевременна смъртност при 40-50-годишните, ниска очаквана продължителност на живота и други (Димитров, М., 2007).

От особено важно значение при съвременни условия не е толкова броят на населението, колкото състоянието на човешките ресурси, а именно способностите, уменията и здравословното им състояние, т.е. човешкият капитал, с оглед създаването на най-добро качество на живот за всички граждани (Barro, Robert J., 1991).

Главна цел на Стратегията е да се забавят темповете на намаляване броя на населението с тенденция стабилизирането му в дългосрочен план и осигуряване на високо качество на човешкия капитал, включващ хората с тяхното здравословно състояние, способности и умения. Това може да се постигне с оптимизиране на баланса на населението, тоест с установяване на такива пропорции по възраст, образование, здравен статус и пол, които да водят до устойчиво повишаване на качеството на живота на хората. Качеството на човешкия капитал и балансът на населението са основни компоненти на стратегическата цел.

Като страна-членка за България най-важни са отношенията с ЕС. Страната трябва да се възползва максимално от това, че става част от огромен пазар (повече от 13 г. сме в ЕС) с платежоспособни потребители.

По-късно приетите страни-членки в ЕС имат определена нагласа да изнасят част от производството в Източна Европа. А България в конкуренция с останалите новоприети държави трябва да привлече част от това производство, предлагайки подходящи условия за инвестиции, работна сила и възможности за реализация на продукцията (Димитров, М., 2007).

От казаното дотук може да се заключи, че демографското развитие на българското население има нужда от поредица мерки (политики), които трябва да имат за приоритет създаването на благоприятна за семействата среда вместо да се абсолютизира ролята на финансовите стимули.

Изисква се политически отговори, подкрепящи прилагането на гъвкави решения за пазара на труда при наблюдаването на наличната работна сила и очакваните нужди на пазара на труда по отношение на квалификацията и професионални умения на работната сила за да не се задълбочава влошаването на демографската структура (Георгиев, Я. & Трифонова, М., 2013).

2.2. Развитие на човешкия капитал чрез образование - дефицити в регионалната конкурентоспособност на формалното образование в България

Другият основен инструмент, който оказва влияние върху развитието на човешкия капитал е образователната система. България е на второ място с най-нисък дял на публични разходи в образованието (4,10% от БВП), последвана от Румъния (3,53% от БВП), регистрирана със значителен спад от нивата над 4% в периода 2015 г. – 2018 г. С най-големи правителствени инвестиции в образованието принадлежат на Естония (6,09%), като се има предвид, че най-скорошната статистика за Естония е към 2017 г., а за 2018 г. с най-голям дял БВП е регистриран в Литва (5,38%), докато повечето страни в групата варират около 4-процентни стойности (Tivig, Th., Frosch, K. & Kühntopf, St., 2008, p. 33).

Таблица 1 Сравнение на разходи за образование по страни (2018 г.)

Страна	Общо публични разходи (% от БВП)	Публични разходи (% от БВП)	Частни разходи (% от БВП)	Разходи на ученик/студент (в СПС, евро)
България	37,4	4,1	0,63	2639,7
Хърватия	40,7	4,27	0,26	3796,1
Чехия	43,7	4,24	0,57	4600,5
Естония*	45,5	6,09	0,36	4172,1
Унгария*	52,2	4,88	0,54	3993,4
Латвия	43,4	5,01	0,57	3628,6
Литва	42,4	5,38	0,69	3739,1
Полша*	44,6	5,1	0,77	3927,8
Румъния	40,1	3,53	0,12	2078,6
Словакия	40	4,22	0,73	4173,1

Източник: по данни на Евростат

Ако публично финансиране за образование, бъде разпознато като ключов приоритет за развитието на човешкия капитал и икономическия растеж има само две алтернативи за набавяне на допълнително публично финансиране за образование:

1) преминаване към фискален модел от над 40% правителствено преразпределение;

2) пренасочване на средства от други пера, напр. „Отбрана и сигурност“. И при двете алтернативи се изисква внимателен задълбочен анализ, тъй като излизат извън обсега на инициативи за политики, а се отнасят до принципните функции на държавата и правомощията на правителството.

С почти еднакви резултати са отново на дъното България, Румъния и Хърватия (варирайки между резултат 3,1 – 3,2). Въпреки спада на Словакия и Унгария в сравнение с Индекса за просперитета, другите страни демонстрират стабилни постижения, като Естония, Литва и Чехия водят в региона.

България заема 28-мо място по основното образование (нетно, %), което е значително по-добре от останалите, чиито позиции варират между 36-та и 110-та. Въпреки това, количеството видимо не означава качество, а по качество страната е класирана 67-ма, следвана единствено от Румъния, която е на 84-то място, докато най-високо оценената страна е Естония, на 19-та позиция.

Таблица 2 *Качество на образователната система*

Държава	Резултат	Място
България	3,2	98
Хърватия	3,2	99
Чехия	3,9	59
Естония	4,1	49
Унгария	3,4	90
Латвия	3,6	74
Литва	4	54
Полша	3,7	68
Румъния	3,1	108
Словакия	2,8	120

Източник: *Глобален индекс за конкурентоспособност*

България заема последното 70-то място по записани в средното образование (брутно, %). Повечето от държавите в тази група варират около 40-то място, а Естония отново заема представителната 19-та позиция. Всички 10 държави регистрират високи резултати по висшето образование (брутно, %), което ги поставя в първите 50 на глобално ниво. Литва води със 74% на 16-то място, а България остава 41-ва с 56,9%.

Погледнато от тези данни, може да се твърди, че един от отличаващите проблеми на българската образователна система е непостоянността на постиженията сред трите нива – основно, средно и висше. Такъв фактор възпрепятства процеса за устойчивост и предвидимост на развитието на човешкия капитал (Георгиев, Я. & Трифонова, М., 2013).

3. Перспективите за развитие на човешкия капитал

3.1. Подобряване на съответствието между образованието и обучението с потребностите на пазара

Нарастващата сложност и разнообразие на стоките и услугите, които стават възможни благодарение на цифровизацията, води до създаване на множество нови видове работни места. Американската търговска камара в България препоръчва следното:

Очертаване на настоящите и бъдещи потребности на бизнеса и промяна на учебните програми, за да отразяват потребностите на компаниите, така че училищата и университетите да осигуряват на бизнеса завършили образованието хора с необходимите умения. Тясното сътрудничество с бизнеса при определяне на учебните програми ще направи България по-привлекателна за нови инвестиции (Пачев, Т., 2009).

Инвестирането в хората, придобиването от тях на нови знания и умения, обучението през целия живот са фактори, които ще доведат до постигане на икономически и социален напредък. В този смисъл целите на оперативната програма “Развитие на човешките ресурси” по отношение на образованието и обучението са концентрирани в две приоритетни направления:

- подобряване на качеството на образованието и обучение в съответствие с потребностите на пазара на труда за изграждане на икономика, основана на знанието и подобряване на достъпа до образование и обучение.

Несъмнено е влиянието на качествено образование върху успешната бъдеща трудова заетост и професионална реализация. Следователно необходимо е осъществяването на инвестиции в човешкия капитал през целия живот (<https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/politiki/demografaska%20politika/otcheti%20i%20planove/Monitoring%20report%20on%20active%20ageing%202012-2014.pdf>).

Количеството и качеството на човешкия капитал в най-голяма степен определят дългосрочния потенциал за развитие на отделния човек, фирма или държава в глобалната икономика.

Развитието на българската икономика, ориентирана към европейската икономика и основана на знанието, налага преосмисляне и засилване на връзките между образованието, научноизследователския сектор и бизнеса. Иновационният подход и създаването на продукт с висока добавена стойност изискват преди всичко наличието на достатъчно и добре подготвени кадри, които да разработват нови продукти и технологии и да подпомагат прилагането им в практиката (https://www.capital.bg/biznes/predpriemach/2007/03/23/321807_investicii_za_uchene_prez_celiia_jivot/).

Качествените характеристики на населението са определящ фактор за икономическата активност и заетост на населението, равнището на безработица. Професионалната подготовка и квалификация са също значим фактор за увеличаване заетостта на населението, едно от големите предизвикателства на България по пътя на интеграция в ЕС, за социална интеграция на значими групи от населението, на тези които са с ниско образование, без професионална подготовка и други проблеми, което ги прави нежелани от организациите.

3.2. Националната политика в областта на науката като фактор за развитието на човешкия капитал

Проблемът за образуването на национална политика в науката често се препокрива с проблема за образуването на една или друга бюджетна политика в сферата на науката. Този проблем е характерен, както в ЕС и отделните му страни членки, включително и в България. Има съществена разлика между тези два проблема, или по-точно между тези две политики.

Националната политика в науката е съвкупност от основни цели, стратегии, задачи и тактически мерки за постигане на определени цели от „по-високо ниво“ за съответното общество, за дадената страна, в рамките, на която тя се провежда.

Тези цели могат да бъдат, напр.: „подобряване на конкурентоспособността на националната икономика“; „повишаване на националната сигурност“; „повишаване на ролята на съответната страна в регионалните международни отношения или международни икономически отношения“; „осигуряване на устойчиво развитие“, „разширяване влиянието на националната култура и традиции или запазване на националната културна идентичност“ и пр.

Политиката на подпомагане на инвестициите в човешки капитал- образователна, здравна и социално-осигурителна реформа, е единствената позитивна алтернатива пред българското общество.

Предложенията за изменение на икономическата политика в областта на човешкия капитал могат да бъдат обобщени както следва:

- повишаване на дела на държавните разходи за образование, здравеопазване, наука и иновации до средното равнище за ЕС;
- реформа в здравноосигурителните системи с оглед фокусиране върху превантивните дейности и премахване на преките плащания на здравноосигурените към лекарския персонал;
- образователна реформа, насочена към повишаване конкурентоспособността на българското образование и намаляване броя на незавършващите начално и средно образование, преодоляване на процеса на обезценяване на човешкия капитал в България (Димитров, П., 2013).

3.3. Повишаване качеството на човешкия капитал чрез осигуряване на условия за устойчиво икономическо развитие

За осъществяването на този приоритет е необходимо:

- осигуряване на условия за по-добро отглеждане на децата;
- осигуряване на по-добри условия за съчетаване на родителските и трудовите ангажименти чрез постигане на ефективно равенство между половете в институциите и в семейството;
- подкрепа на семейството чрез създаване на условия, допринасящи за неговата стабилност и по-пълна защита на интересите на децата и жените;
- осигуряване на условия за по-добро социално обслужване и повишаване качество на живот на възрастните хора;
- създаване на условия за задържане на младите хора в селските райони за преодоляване на тенденцията към застаряване на населението в тях;
- подобряване на транспортната, търговската и други обслужващи инфраструктури на селските и пограничните райони за задържане на населението в тях;
- оптимизиране на концентрацията на населението в големите градове и столицата;
- създаване на адекватни материални условия за поддържане и подобряване развитието на човешкия капитал чрез повишаване на инвестициите в образованието и здравеопазването.

Както се вижда ако се осигурят подобни условия, България би могла в кратък срок да преустанови спада в броя на населението, да увеличи средната продължителност на живота и да забави влошаването на възрастовата структура на населението.

Един от основните фактори, които трябва да се вземат предвид, е присъединяването към ЕС, което несъмнено ще предизвика конвергенция в демографската област (Димитров, М., 2007).

Заклучение

По силата на обективните обстоятелства се събират достатъчно аргументи на твърденията, че в бъдеще ще се даде приоритет на човешкия капитал. Решаващите сили за просперитета на всяка нация са знанието, интелектът и качеството на човешките ресурси.

Развитието и запазването на човешкия капитал е основен фактор за запазването/развитието на конкурентоспособността, като представлява важен обществен въпрос, нуждаещ се от последователни политики с поглед към бъдещето. Човешкият капитал е пряко свързан с много индикатори в демографията, миграционните процеси и образованието.

Стабилното развитие на човешкия капитал е важна предпоставка за икономически растеж и благосъстояние през XXI век. В средносрочен план той може да бъде моделиран чрез образованието – както формално, така и неформално. Основните предизвикателства пред политиките са насочени към:

- балансирането на търсенето и предлагането на пазара на труда чрез по-добро планиране, ранно кариерно ориентиране и ревизия на учебните програми според препоръките на частния сектор;

- постигане на последователност в представянето на формалната образователна система в трите ѝ степени – основно, средно и висше образование;

- преустройство на учебните занятия, добавящи стойност, т.е. преобразуване на образователния процес от практически умения и знания, необходими за развитието на икономиката на XXI век с поглед към по-добро бъдеще;

- ефективно ангажиране на всички заинтересовани страни по отношение развитието на човешкия капитал.

От направеният анализ се показва, че ако не настъпят промени в икономическата, образователната и демографската политика, ще продължи неблагоприятното влияние на човешкия капитал върху икономиката на страната.

Човешкият капитал е двигателят на промяна и просперитет за всяка една държава. Всичко в едно общество се предопределя от качеството на човешкия капитал.

Библиография

Barro, Robert J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *Quarterly Journal of Economics*.

Dimitrov, M. (2007). Osnovni moment na strategiyata za uskoreno razvitie na balgarskata ikonomika. *Studii za uskoreno razvitie na balgarskata ikonomika*. https://www.iki.bas.bg/RePEc/BAS/ecbook/B_strategy.pdf [Димитров, М. (2007). Основни моменти на стратегията за ускорено развитие на българската икономика. Студии за ускорено развитие на българската икономика. https://www.iki.bas.bg/RePEc/BAS/ecbook/B_strategy.pdf].

Dimitrov, P. (2013). "Nyakoi osnovni problem pred razvitiето na choveshkiya capital v Balgariya" [Димитров, П. (2013). „Някои основни проблеми пред развитието на човешкия капитал в България“].

- Estestven prirast na naselenieto, EVROSTAT, 2000-2011 [Естествен прираст на населението, ЕВРОСТАТ, 2000-2011].
- Georgiev, Ya., & Trifonova, M. (2013). Vrazkata mezhdu choveshkiya capital i obrazovaniето v Bulgariya. Regionalno sravnenie na predstavyaneto na obrazovatelната sistema. *Analiz po ikonomicheska politika*. Institut za ikonomicheska politika [Георгиев, Я., & Трифонова, М. (2013). Връзката между човешкия капитал и образованието в България. Регионално сравнение на представянето на образователната система. *Анализ по икономическа политика*. Институт за икономическа политика].
- Kazakov, At. (2010). Choveshkiyat kapital: kontseptualna ramka i funktsionalna metodologiya. UNSS. Nauchni trudove [Казаков, Ат. (2010). Човешкият капитал: концептуална рамка и функционална методология. УНСС. Научни трудове].
- Lulanski, P. (1997). Osnovi na ikonomikata i analiza na sotsialno-kulturnite deynosti. Sofiya [Лулански, П. (1997). Основи на икономиката и анализа на социално-културните дейности. София].
- Natsionalen statisticheski institute, Demografski protsesi prez 2018 [Национален статистически институт, Демографски процеси през 2018].
- Natsionalna demografska strategiya na Republika Bulgariya 2012-2030 [Национална демографска стратегия на Република България 2012-2030].
- Pachev, T. (2009). Choveshki capital i vliyanieto mu varhu ikonomicheskoto razvitie [Пачев, Т. (2009). Човешки капитал и влиянието му върху икономическото развитие].
- Parvanov, P., Krastev, V., Atanasova, I., (2018). Legal opportunities for the development of social enterprises human potential in Bulgaria. *18th International Scientific Conference Globalization and Its Socio-Economic Consequences*. Zilina / https://www.researchgate.net/publication/329894340_LEGAL_OPPORTUNITIES_FOR_THE_DEVELOPMENT_OF_SOCIAL_ENTERPRISES_HUMAN_POTENTIAL_IN_BULGARIA
- Prebroyavane na naselenieto i zhlishtniya fond v Bulgariya. (2011). Tom 1 "Naselenie", Kniga 2 "Demografski i sotsialni harakteristiki" [Преброяване на населението и жилищния фонд в България. (2011). Том 1 „Население“, Книга 2 „Демографски и социални характеристики“].
- Prebroyavane na naselenieto na Republika Bulgariya – okonchatelni Danni. (2011) [Преброяване на населението на Република България - окончателни данни. (2011)].
- Simeonova-Ganeva, R. (2005). Choveshkiyat capital i teoriyata na ikonomicheskiya rastezh. Seriya Diskusionni material. DP02/2004. tom 1, *Ikonomicheski institut*, BAN, str. 27-39 [Симеонова-Ганева, Р. (2005). Човешкият капитал и теорията на икономическия растеж. Серия Дискусионни материали. DP02/2004. том 1, Икономически институт, БАН, стр. 27-39].
- Smith, A. (2003). *The Wealth of Nations*. Bantam Classic.
- Tivig, Th., Frosch, K. & Kühntopf, St. (2008). Mapping Regional Demographic Change and Regional Demographic Location Risk in Europe, *Series on Sustainability and CSR, Volume 2*, Rostock Center for the Study of Demographic Change, p. 33.
- Vasilev, B. (2000). Choveshkiyat factor – predizvikelstva pred praga na XXI vek. VSU. Varna [Василев, Б. (2000). Човешкият фактор - предизвикателства пред прага на XXI век. ВСУ. Варна].
- <http://trudipravo.bg/kompyutarni-produkti-epi/kompyutarni-informacionni-produkti-epi/epi-trud-i-sotzialno-osiguryavane/podbrani-statii/1094-za-znachenieto-na-investitziite-v-choveshkiya-kapital>.

https://www.capital.bg/biznes/predpriemach/2007/03/23/321807_investicii_za_uchene_prez_celija_jivot/.

http://www.epi-bg.org/images/publications/economic_policy_analises-bg_june_web.pdf

<https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/politiki/demografska%20politika/otcheti%20i%20planove/Monitoring%20report%20on%20active%20ageing%202012-2014.pdf>.